

FESTES POPULARS I CONTRADICCIONS CULTURALS

Francesc Palop i Jonqueres

Departament de Sociologia i Antropologia Social

(Nota: Aquest article va ser presentat en forma de comunicació al Congrés de Sociologia "Sociedades en la encrucijada", celebrat el passat novembre de 1993 a Santiago de Compostela)

"Imaginar unos arquetipos imperecederos que dominarían la vida de todas las sociedades posibles, sería el mismo error de la vieja lingüística, cuando suponía en cierto material sonoro una afinidad natural para tal sentido.

Sería olvidar que los mismos rasgos fisionómicos pueden tener sentido diferente en diferentes sociedades, según el sistema en que se incluyen. Si la sociedad americana encuentra hoy en su mitología un camino que se ha seguido antaño, o en otra parte, no es que un arquetipo transcendente se encarne tres veces en las saturnales romanas, en las cachichas de México y en el Christmas americano. Sinó que esa estructura mítica ofrece una vía para la resolución de alguna tensión local y actual, que es recreada en la dinámica del presente"

M. Merleau-Ponty (1964: 142-3)

Si descrivim les Falles com un fenomen comunicatiu, aleshores té semblances amb les *chirigotas* dels Carnestoltes de Cádiz, les Fogueres alacantines i, probablement, moltes altres manifestacions festives en altres molts indrets.

En el espai urbà on naixen les Falles, al llarg dels segles XVIII i XIX, tal i com ha mostrat A. Ariño (1991, 1992), es fondeixen dues tradicions: la poesia còmica popular valenciana i el festival ignic tradicional dels camps i muntanyes d'Europa. En la seua manifestació actual, les falles escenifiquen un missatge concret que articulen tot aprofitant elements on encara s'endevina el rastre arqueològic d'aquestes tradicions.

Qui emiteix el missatge és cada comissió fallera que planta una falla (1). Una comissió fallera és una associació privada de veïns i simpatitzants que es junten per a participar en la festa de sant Josep a València. Sant Josep és el 19 de març i es correspon en aquesta terra amb el inici de la primavera.

Aquesta participació activa en la festa es realitza procedint a la plantà de la pròpia falla i assistint als múltiples actes del complex ritual faller al llarg del cicle anual, que es culmina amb el gran *happening* de la setmana fallera.

La comissió s'autofinancia mitjançant col·lectes, aportacions

personals, activitats econòmiques marginals del tipus de la revenda de loteria per Nadal, explotacions temporals d'hosteleria, ingressos per llibrets, etc. La directiva de la comissió gestiona aquests recursos amb la finalitat de construir la falla i sufragar la resta de les complexes despeses ocasionades per les distintes activitats.

El missatge concret que expressa la falla és articulat per l'artista, contractat per la comissió, qui és alhora el cap d'una xicoteta indústria d'artesans que enllesteixen en els seus tallers els monuments. És freqüent que existisca un co-autor, el poeta, qui es responsabilitza dels missatges concrets que expliquen l'acció en la falla mateixa. Hi ha també, quasi sempre, un llibret, que és com un revista anual que edita la comissió amb les seues efemèrides i conté una explicació de segon ordre de la falla, que sol reduplicar el missatge, obra generalment també d'algun membre del col·lectiu dels poetes fallers. Aquest llibret pot ser adquirit quan es visita la falla.

Qui rep el missatge és la gent que ix a veure falles, autòctons o visitants, més aquells altres que se les troben enmig quan acudeixen a atendre altres afers al llarg de la setmana fallera a València mateixa i el seu entorn de municipis fallers. Pel que fa a la resta, és freqüent el cas del valencià que pega a fugir del caos urbà de la festa i aprofita per a viatjar o tancar-se en casa.

Potejant-se falles es té l'experiència de que algunes tenen un alt índex relatiu d'audiència (es venen entrades per a poder veure els cadafals des de dins d'un cordó de seguretat que la volteja, i en ocasions hi ha llargues cues en la taquilla) i altres molt poca (la major part d'elles es pot veure sens angoixes i no hi ha tant de mercat per a obtindre un punt d'observació relativament privilegiat).

Veure falles exigeix donar llargs passejos per la ciutat en festa, tot esquivant processons de comissions falleres engalanades que s'acosten pel matí a l'Ajuntament a rebre premis, alegrement acompanyades per bandes musicals que interpreten *pasodobles*, i es dirigeixen per la vesprada amb rams de flors per fer-li a la autèntica deesa local, la Mare de Déu dels Desemparats, l'ofrena d'un tapís floral compostat per milers d'eixos rams i canastells de flors.

Al llarg dels dies de la festa, aquells als quals els agrada trien un menú més o menys ample de falles per a visitar. Les més visitades solen ser falles de gran tradició, que a més aprofiten el seu èxit per a obtindre una financiació addicional que permet a les seues comissions plantar en el futur cadafals més costosos. Es valora la perfecció formal dels conjunts policromats i l'enginy i la gràcia del conjunt plàstic-literari i els missat-

ges que articulen. A més d'aquestes falles principals hi ha algunes altres amb prestigi local en les distintes barriades, o amb gran tradició fallera, i que fan miracles per a poder seguir plantant bells monuments, i solen entrar també en els distintes menús. Per últim el nostre aficionat veu amb més o menys detall aquelles altres falles que troba ocasionalment en el seu camí. Cada falla compta també sempre amb l'audiència bàsica dels aficionats que viuen en el seu entorn i la consideren la *seua* falla, encara que no participen activament en ella.

Veure una falla és bàsicament voltejar-la mirant les escenes escultòriques bufes que les componen i llegint els textos al·lusius a elles que les complementen. El missatge concret sorgeix en ella de forma que recorda un text de C.Levi-Strauss sobre l'escriptura japonesa, els *kanji*:

"La escritura japonesa utiliza pues simultáneamente dos códigos (o incluso tres...) El sentido del texto no se desprende ni del uno ni del otro, pues cada uno de ellos, tomado por separado, no permite hacer desaparecer las incertidumbres; se deriva de su ajustamiento recíproco. Es algo parecido a lo que se observa en los mitos, salvo que los códigos empleados son más numerosos" C.Levi-Strauss (1986: 176).

Com en l'escriptura japonesa, en la falla el sentit sorgeix de dos tipus de caràcters codificats cadascú pel seu compte; el llenguatge plàstic dels ninots, que són personatges tragicòmics que componen les escenes falleres, i el versificat de la sorna, que li trau punta concreta a la situació plàstica.

Els dos utilitzen com a materials expresius repertoris de l'art o la mitologia clàssica, escenes de costumisme moralitzant o auto-retrats de l'artista, la fallera o la comissió, dins d'un conjunt a primera vista ample i variat. Aquest aparent sincretisme el presenten també els materials que componen els relats mífics segons les descripcions que realitza Levi-Strauss en les seues darreres i excel·lents aportacions al tema de l'anàlisi sòcio-històrica dels mites.

Existeix per a ell una possibilitat metafòrica en el discurs mífic que permet intercanviar unitats gramaticals entre cadenes de codis distintes, i obté amb això un sentit específic; en la seua virtut són possibles determinats efectes de comunicació social.

"Usar una metáfora es desviar una palabra o una locución de una cadena sintagmática para introducirla en otra cadena sintagmática. En cuanto al símbolo constituye una unidad que, en determinando orden conceptual, mantiene las mismas relaciones sintagmáticas con el contexto que, en otro orden conceptual, la cosa simbolizada mantiene con otro contexto. El pensamiento simbólico pone así

en relación paradigmática términos homólogos, cada uno de los cuales tiene una relación sintagmática particular", C. Levi-Strauss, (1986: 181-2).

Les falles són, com els mites, metàfores del món real. Com ells barregen també la vida quotidiana i les seues legitimacions a distints nivells i l'elaboració dels seus significats propis conté coincidències gramaticals concretes. El discurs de les falles de cada any segueix una gramàtica. A grans trets: el conjunt plàstic presenta una part de dalt, amb un ninot o grup central que corona el grup escultòric i una falda més o menys circular que conté diverses escenes i ninots. L'espai intermig pot també intercalar un tercer nivell de discurs mediador entre dalt i baix.

Baix és el lloc de les escenes costumistes; dalt, en canvi, coronen la falla deus, muses, mags, paiaços, tigres, àngels i bruixes. Elements significants d'altres cadenes sintagmàtiques apareixen en mitat de la cadena empírica costumista, i fins i tot poden barrejar-se amb ells en el pis de baix, tot prolongant la comicitat cap idees abstractes com el poder, la mort o el destí que manegen els fils d'eixa vida que se satiritza.

Si qualsevol personatge del quotidià, un polític per exemple, apareix en el pinacle, aleshores és transmutat en animal, o disfressat, o representa un paper mític: les parques, el genets de l'apocalipsi. Aquest doble caràcter de la transmutació del quotidià per a ascendre al pis de dalt o la banalització d'allò simbòlic al descendre al pis de baix posen en la pista d'un sistema gramatical semblant al que descriu Levi-Strauss, en el qual un element de la cadena sintagmàtica pot ser recol·locat metafòricament en altra i accomplir allí un paper específic.

Això a banda els mites utilitzen un material tan variat com les mateixes falles i de procedència igualment eclèctica: fragments d'altres mites, relats de veïns o visitants, coneixements empírics de la fauna i la flora, conseqüències materials i morals per a la vida de la comunitat, els fonaments cognitius d'aquesta, etc..., i tots junts constitueixen les cadenes sintagmàtiques de les que es poden extraure significants per a introduir-los en altres cadenes. Quasi es podria apuntar la hipòtesi de què si bé aquesta possibilitat gramatical del pensament no és un arquetipus que es reencarna, potser sí és, tanmateix un acerb empíric conservat en la gramàtica quotidiana i descurat per la racionalitat científica, tot i que no del tot absent de les manifestacions comunicatives populars.

Els aspectes quotidians o costumistes que solen constituir el material faller van des de l'afició als bingos, les repercussions urbanístiques de la política municipal, el tracte amb la Seguretat Social o la contaminació industrial, fins les conductes

sexuals, la macroeconomia, l'esport o la burla d'artistes i senyores protagonistes de les revistes del cor. Qualsevol tema de política internacional, el president dels EE.UU o la dona de Boyer són presentats amb profusió en multitud de falles si és que han aclaparat l'atenció dels mitjans de comunicació en els messos anteriors a la realització de la falla.

Les unitats plàstiques que configuren aquests retrats concrets són els ninots. Aquests s'inspiren en la mitologia clàssica o en qualsevol altra, en figures o esdeveniments històrics, en qualsevol tradició màgica, la literatura fantàstica o la més seriosa, les distintes tradicions plàstiques o l'estètica dels còmics, sempre en seqüències temporals que avarquen des de l'home de les caveres fins la penúltima moguda, des d'Adam i Eva fins l'era dels japonesos. Un ninot és una escultura en cartró pedra o un material semblant, policromada, i pot representar tant a Alfonso Guerra com a la Venus de l'Espill, o a Clementina Ródenas ballant el ball dels set vels amb el cap de Ricard Pérez Casado en la mà.

L'anàlisi gramatical a nivell d'elements plàstics funciona a nivell de determinats trets recurrents que caracteritzen l'aspecte físic dels ninots: són grossos o escarransits, estan *cachas* o són desnerits, van ben vestits o són espellifats, de forma que amb aquests elements caracteritzen posicions socials concretes. Aquestes consisteixen en rols familiars, professionals, polítics històrics, etc. A més aquesta representació plàstica dona els indicis d'una determinada constitució moral. Aquesta representa actituds d'obertura o tancament davant determinats fluxes socials, fonamentalment el poder, el diner i el sexe, així com la crítica satírica de la mesura o desmesura de dites actituds. El mascle reprimat davant la xica bonica apareix tapant-se els genitals amb les dos mans i expressió d'esglai, potser junt al vell al qual se li ixen els ulls de les òrbites en la mateixa escena. Els elements literaris especifiquen i delimiten la possible polisèmia dels esmentats elements plàstics. Aquests ninots amb actituds desmesurades per excés o per defecte són la base de la comicitat amb la qual les falles pretenen exercir un control social amigable i lleu.

Però no tot s'acaba ahí. Sobre el timpà que cobreix l'entrada del bingo, del qual acaba d'eixir un individu escarransit abillat amb el típic barril que expressa la ruïna, una descarada deesa Fortuna continua provocant somnis de consum i erotisme per a atraure a nous ciutadans incapaçs de resistir el seu influx i retindre el seu diner. En el costat oposat del mateix paradigma un gros i opulent aclaparador reté i acumula els bens tot detenant la seua circulació en perjudici de tots, plàsticament representat, potser com un semental d'un harem de les mil i una nits.

Aquesta vis còmica desenvolupa diversos nivells d'un discurs moral o cosmològic sobre la trama de la vida quotidiana. Així in-

terpreta les distintes escenes quotidianes tot recorrent a aquests altres nivells on les contradiccions socials que s'esmenten s'expressen tot assimilant figures d'altres codis culturals que procedeixen de m'ons de la fantasia, l'embruix, l'ensomni, la mitologia o la religió, composant el conjunt sincrètic i aparentment confús de les falles empíricament observables.

Salvant diferències de tot tipus entre les falles, objecte d'aquest treball, i els mites que analitza Levi-Strauss, ocorre, tanmateix, que molts de les seues troballes parlen d'un material gramaticalment semblant a aquest discurs faller.

També els mites refereixen la vida quotidiana a altres nivells de la realitat, i ho fan mitjançant una barreja pareguda de codis quotidians i no quotidians.

"La reflexión mítica es pues original porque opera con varios códigos. Cada uno extrae de un campo de experiencia propiedades latentes que permiten compararlo con otros campos y, en definitiva, traducirlos unos a otros... Por naturaleza el mito utiliza siempre varios códigos de cuya superposición se deducen reglas de traductibilidad", C. Levi-Strauss (1986: 168).

Cada mite utilitza alguns dels codis presents en el acerb cultural i d'ells selecciona únicament algunes casetes. Els missatges de les falles estan també construïts de forma semblant. Aquesta familiaritat sembla congruent amb la sospita de J.G. Frazer de què els festivals ígnics del segle XIX que ressenya en la seua enquesta es remunten a temps remots en què també els europeus entenem la vida primordialment en termes mífics (J.G. Frazer, 1951: cap. LXII).

O tal vegada haurem de convindre amb el mateix Levi-Strauss en què la delimitació entr allò que devem al nostre pensament racional i aquelles altres de les nostres actuals veritats que procedeixen del pensament màgic, segueix sense resultar fàcil, i si en altres temps ho va semblar, potser es dega a la mateixa subtileza del vel de Maya.

"Igualmente ocurre con los acontecimientos que los sabios imaginan para ayudarnos a colmar la fosa que se ha abierto entre la experiencia macroscópica y las verdades accesibles al vulgo: el Big Bang, el universo en expansión, etc, tienen todo el carácter de los mitos, hasta el punto de que, como he mostrado para éstos, el pensamiento sumido en una de estas construcciones engendra prontamente su inverso. Tal, por ejemplo, la noción de un universo abocado según los cálculos, a dilatarse sin fin, o a contraerse hasta la aniquilación", C. Levi-Strauss (1992: 26).

El llenguatge faller, a diferència del mífic, no tracta d'allò essencial sino de la comicitat que engendra el quotidià. Es en

cert sentit una deformació aristofànica d'aquell pensament tràgic primordial que va estudiar F.Nietzsche en *El naixement de la tragèdia*. Tanmateix la seua estructura gramatical i molts dels seus temes i codis semblen hereus vinguts a menys d'aquell. Així per exemple en el tractament de les contradiccions culturals, superades simbòlicament el introduir-les en una cadena gramatical.

"Todo mito plantea un problema y lo trata mostrando que es análogo a otros problemas; o bien el mito trata simultáneamente varios problemas mostrando que son análogos entre sí. A este juego de espejos, imágenes que se devuelven unas a otras, jamás corresponde un objeto real. Más exactamente, el objeto extrae su substancia de las propiedades invariantes que el pensamiento mítico llega a separar cuando compara una pluralidad de enunciados... Una solución que no es única de un problema particular tranquiliza la inquietud intelectual y, llegado el caso, la angustia existencial, puesto que una anomalía, una contradicción o un escándalo son presentados como la manifestación de una estructura de orden mucho más aparente en otros aspectos de lo real que, sin embargo, no chocan con el pensamiento o el sentimiento en el mismo grado" C.Levi-Strauss (1986: 157).

Hem vist que també les falles gramaticalitzen en forma semblant certes contradiccions culturals. La pervivència de discursos populars d'aquest tipus rellança també aquella vella polèmica, iniciada en plé positivisme pel jove Nietzsche.

"Si la tragedia antigua fue sacada de sus rieles por el instinto dialéctico orientado al saber y al optimismo de la ciencia, habría que inferir de este hecho una lucha eterna entre la consideración teórica y la consideración mágica del mundo; y sólo después de que el espíritu de la ciencia sea conducido hasta su límite y de que su pretensión de validez universal esté aniquilada por la demostración de esos límites, sería lícito abrigar esperanzas de un renacimiento de la tragedia: como símbolo de esa forma de cultura tendríamos que colocar el Sócrates cultivador de la música, en el sentido antes explicado", F.Nietzsche (1978: 140).

Siga que la forma mítica de gramaticalitzar algunes contradiccions culturals es conserve junt amb elements rituals d'algunes de nostres festes contemporànies, siga que impregne inclús el pensament dels savis com suggereix Levi-Strauss, aquest pensament festiu tal vegada representa un arc de sant Martí mediàtic entre zones diferents de l'ús dels significats que ens brinda la cultura. Així sembla entendre-lo Levi-Strauss quan en el darrer paràgraf de *La alfarera celosa* conclou escrivint:

"De este modo, la reciprocidad de perspectivas en la que he descubierto el carácter propio del pensamiento mítico puede

reivindicar un campo de aplicación mucho más vasto. Es inherente a las progresiones del espíritu cada vez que éste se esfuerza por profundizar el sentido; sólo difieren las dimensiones de las unidades semánticas en las que descansa su trabajo. Despreocupado por encontrar un anclaje en el exterior, el pensamiento mítico no se opone por ello a la razón analítica. Surgido de lo más profundo de los tiempos, tutor irrecusable, nos alarga un espejo de aumento donde, de forma masiva, concreta y gráfica, se reflejan algunos de los mecanismos a los que se halla sujeto el ejercicio del pensamiento" C. Levi-Strauss (1986:182).

En resum, l'homologia entre mite i ritual permet que els rituals festius de diferents societats hagen articulat significats mífics. En algunes de les nostres societats urbanes aquests significats creen en la festa un mitjà de comunicació propi (Falles, Fogueres, Carnestoltes...). Amb freqüència aquest compta amb emissors, receptors, un canal, un codi, un pensament i missatges propis. Quan aquests missatges ressalten diverses contradiccions culturals, aleshores amb freqüència s'articulen a través d'estructures mífiques de significació, tant en el nivell dels continguts, com en el del mateix sistema. Açò sembla confirmar la tesi de Levi-Strauss de què el mite ajuda a suavitzar la contradicció cultural al introduir-la en una cadena gramatical.

(1).- En els darrers anys una mitjana de més de 700 comissions falleres planten falles el dia de sant Josep a la Comunitat Valenciana. La meitat es planten a la ciutat de València i la resta als municipis fallers del seu entorn. Estem realitzant un estudi sobre les comissions falleres. D'acord amb les dades recollides sembla clar que les comissions falleres en cada barri són, més que associacions d'individus, associacions de famílies festeres.

Disposem de dades d'una mostra de 63 comissions que agrupen a 6.942 fallers. El 33,8 % en són estudiants i pertanyen a la comissió fallera normalment per tradició familiar. Altre 16,2 % són ames de sa casa. Pel que fa a les activitats professionals de la resta dels fallers censats en la nostra mostra, homes i dones, el major grup ocupacional correspon als qui treballen dins dels sector terciari: administratius, auxiliars o treballadors varis de serveis, que constitueixen un 12,3 %, un 7,7 % són treballadors manuals en la indústria o la construcció, un 4,6 % són empresaris, professionals liberals o importants càrrecs de l'administració o el sector privat, un 4,4 % són aturats, altre 4 % són autònoms: ebanistes, enquadernadors, perruquers, fontaners, taxistes, camioners, etc, assentats en el barri. Un 3,5 % són funcionaris, professors, mestres, etc i un 3,4 % propietaris de xicotets comerços en l'entorn de la falla; altre 2,5 % són jubilats i en percentatges que no apleguen al 1 % trobem agricultors i tècnics mitjans, a més d'un 6,7 % sens especificar. Aquesta distribució suggereix que les comissions falleres tenen una

composició més bé popular que elitista, tot i que amb el denominador comú de l'aficció per les falles. Ells són els emissors principals dels missatges fallers, junt amb el Gremi d'Artistes Fallers i poetes que, en qualsevol cas, són contractats pels fallers.

Bibliografia

- DD.AA., *Historia de les Fallas*, València, Levante-El Mercantil Valenciano, 1990.
- ARIÑO, A., *La ciudad ritual. La fiesta de las fallas*, Barcelona, Anthropos, 1992.
- BLASCO, R., "La cremà olvidada. Las fallas en la guerra civil", *Tiempo de Historia*, nº41, abril, 1978.
- CHEVALIER, J-GUEERBRANT, A., *Diccionario de los símbolos*, Barcelona, Herder, 1991.
- FRAZER, J.G., *La rama dorada*, México, F.C.E, 1951.
- FRAZER, J.G., *Mitos sobre el origen del fuego*, Barcelona, Alta Fula, 1984.
- FUSTER, J., *Combustible per a falles*, Alzira, Bromera, 1992.
- HERNANDEZ MARTI, G.M, "Las fallas de la postguerra", "Las fallas del desarrollo" i "La literatura contemporánea", en DD.AA (1990).
- HERNANDEZ MARTI, G.M, "Fiestas y sociedad en la Valencia de la postguerra", *Estudis d'Història Contemporània del País Valencià*, nº 9, 1990.
- LEVI-STRAUSS, C., *Lo crudo y lo cocido*, México, F.C.E, 1967.
- LEVI-STRAUSS, C., *De la miel a las cenizas*, México, F.C.E, 1972.
- LEVI-STRAUSS, C., *La alfarera celosa*, Barcelona-México-Buenos Aires, Paidós, 1986.
- LEVI-STRAUSS, C., *Historia de Lince*, Barcelona, Anagrama, 1991.
- NIETZSCHE, F., *El nacimiento de la tragedia*, Madrid, Alianza, 1973.
- PEREZ PUCHE, F-LLADRO, V., *Fallas en su tinta (1939-1975)*, València, Prometeo, 1978.
- TORNOS, A, *Semiología religiosa de la canción española*, tesi de llicenciatura inèdita, Madrid, Universitat Complutense, 1979.
- PIKE, K.L., *Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behavior*, Mouton, The Hague, 1979.